
Մուսա Լեռան հերոսամարտի
100-րդ տարելից

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

Կիլիկիայի հարավում ձգվում է Տավրոսի Ամանոս լեռնաշղթան, որի հարավարևմտյան փեշերին վեր է խոյանում Մուսա Լեռը՝ Դամլաջրք եռանկյունաձև գագաթով (1355 մ): Լեռան հարավարևելյան և հարավարևմտյան լանջերը զառիթափ իջնում են դեպի Որոնտեսի դաշտավայր ու Միջերկրական ծով: Մուսա Լեռան արևելքից հոսում է Որոնտես գետի վտակ Մեծ Կարաչայր:

Մուսա Լեռը գտնվում է պատմական Անտիոքից շուրջ 20 կմ դեպի արևմուտք: Անցյալում այն կոչվել է Սվեդիա՝, Մուսա Դաղ (թուրք.), Ջեբել Մուսա (արաբ.), Մուսա Լեռ՝:

Մուսա Լեռ տեղանվան մասին է պատմում ժողովրդական հետևյալ գողտրիկ ավանդությունը. «Մեր Մուսա Լեռում հայերը շատ վաղուց են ապրել, նույնիսկ՝ Տիգրան Մեծի օրերից: Այդ տեղերից պեղված հին մետաղյա դրամներն այդ մասին են վկայում:

Հետագայում՝ Անիի անկումից հետո շատ ու շատ հայեր մաս-մաս եկել, հաստատվել են այդտեղ, Հայկական Ռուբինյան թագավորության հիմքն են դրել:

Խաչակիրները, որոնք Քրիստոսի գերեզմանը գտնելու նպատակով մինչև Երուսաղեմ են արշավել, երբ անցնում են մեր ապրած տեղերով, տեսնում են Տավրոսյան Ամանոս լեռան փեշերին փռված գմբուխտ այգիների մեջ թաղված մեր գյուղերը: Մի կողմում՝ Որոնտես գետն արծաթ գոտու պես զրկած է Որոնտեսի հսկա դաշտը, մյուս կողմում՝ կապտամանուշակագույն Միջերկրական ծովն է՝ իր խաղաղ ծփանքով:

---

¹ Այդ վայրերում են գտնվում պատմական Սելևկիա քաղաքի ավերակները: □Սվեդիա□ անվանաձևը այդ հնագույն տեղանվան արձագանքն է (տե՛ս Տ. Անդրեասյան. Սվեդիայի բարբառը, Երևան, 1967, էջ 291):

² Մուսա Լեռան տեղանվան մասին մի շարք ավանդություններ տե՛ս Վ. Սվազլյան. Մուսա Լեռ. – «Հայ ազգագրություն և բնահյուսություն», հ. 16, Երևան, 1984, Վկայություն (այսուհետև՝ Վկ.) 45–50, էջ 110–116:

Կախարդված այդ հիասքանչ բնության տեսարանով՝ ասում են. «Մա իսկական մուսաների լեռ է»։ Այդտեղից էլ անունը մնում է Մուսա Լեռ»³։

Մուսա Լեռան հյուսիսային լանջերին՝ արևելքից արևմուտք, սփռված է եղել հայկական վեց գյուղ՝ Բիթիաս, Հաջի-Հաբիբլի, Յողուն-Օլուք, Խրդրր-Բեկ, Վազրֆ և ստորոտում՝ Միջերկրականի ափին, Քաբուսիեն (հետագայում ավելացել են նորերը)։ Բնակավայրերի ու նրա բնակիչների անցյալի մասին մատենագրական հավաստի աղբյուրներ մեզ գրեթե չեն հասել։ Օտար և հայ պատմիչների վկայությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ դեռևս Տիգրան Մեծի տիրապետության ժամանակ (մ. թ. ա. I դ.) հայերը բնակվել են այդ վայրերում։

1375 թ. մամլուքների արշավանքների հետևանքով Կիլիկիայի հայկական 300-ամյա փառահեղ թագավորությունն անկում է ապրում։ Հետագայում այդ տարածքն են ներխուժում օսմանյան թուրք ցեղերը, իսկ XVII դ. կեսերից, գրեթե ինքնազուլի, այդտեղ իշխում է ավշարական Գոգան օղլու ցեղը։ Այդ անիշխանական ժամանակաշրջանի մասին գրավոր տեղեկություններ գրեթե չկան, քանի որ ամեն ինչ հրո ճարակ է դարձել⁴։

Գյուղախմբի ավելի քան 6 հազար բնակիչներն զբաղվել են անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, շերամապահությամբ, մեղվաբուծությամբ։ Ունեցել են տարրական դպրոցներ ու եկեղեցիներ։ Ապրել են խաղաղ ու ստեղծագործ կյանքով⁵։ Միննույն ժամանակ դա չի խանգարել մուսալեռցիներին, որ ընդվզեն և ըմբոստանան անարդարության ու բռնության դեմ, ինչպես 1895 թ. համիդյան կոտորածների ընթացքում. նրանք խիզախորեն մարտնչել են իրենց վրա հարձակվող թուրք ջարդարարների դեմ և նույնիսկ ձեռք բերել որոշ ինքնավարություն։ Պատմական այդ իրադարձությունների օրերին է ստեղծվել «Մուսա լեռան գյուղերում» մարտաշունչ քայլերգը.

Մուսա Լեռան գյուղերում
Զուտ հայեր են բնակվում,
Հայ քաջերն են վերցրել
Կարգ ու կանոն, իրավունք։

Հայերը թող միշտ ապրեն,
Կեցցեն նրանք հավիտյան,

³ Ավանդությունը մեզ հաղորդել է մուսալեռցի Գրիգոր Գյոգայանը (ծնվ. 1903 թ., Քաբուսիե գյուղ), որը գրի եմ առել 1976 թ. Երևանի Նոր Կիլիկիա թաղամասում (տե՛ս Վ. Սվազլյան. Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, 1994, Վկ. 71, էջ 81)։

⁴ Գ. Գ ա լ ու ս տ յ ա ն. Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 697։

⁵ Մ. Գ ու շ ա գ ճ յ ա ն. Պատմություն Անտիոքի և շրջակայքի. – Հուշամատյան Մուսա Լեռան, Բեյրութ, 1970, էջ 448, Գ. Գ յ ո գ ա լ յ ա ն. Մուսա Լեռան ազգագրությունը, Երևան, 2001։

*Բոլորն ալ բանակ խեղդող
Դարձել են քաջ ու հերոս:*

*Երդվեցինք այս ճամփին,
Աջ ու ձախ ցրվեցինք,
Հայ զինվորներին,
Աստված օգնական լինի...⁶*

Մուսալեռցիները նույն հերոսական կեցվածքն են ցուցաբերել նաև 1909 թ., երբ Ադանան իր շրջակայքով բոցերի մեջ էր: Ինչպես վկայել է մուսալեռցի ականատես վերապրող Տ. Տոնիկյանը (ծնվ. 1898 թ., Քաբուսիե), «1909 թ. Ադանայի կոտորածը սկսվեց: Թուրքերը հարձակվան հայերուն տուներուն, խանութներուն վրա, սկսան թալանել, սպանել, մորթել, բռնաբարել: Ալ ինչ որ մտքովդ կանցնի՝ սկսան ընել: Մեր Մուսա Լեռնան յոթը գյուղերի հայերս զգուշացանք, զիջերը պահակներ դրինք...: Աղկե վերջը մենք ավելի զգույշ եղանք, որ թուրքը մեզի վրա ալ կրնա գալ⁷: Ուստի, մուսալեռցիները, համախմբվելով, Հաջի-Հաբիբլի գյուղի մոտ խուճապի են մատնել թուրք հրոսակներին՝ համագյուղացիներին զերծ պահելով վերահաս վտանգից:

Մուսա Լեռնան հերոսամարտի մասնակից, ականատես-վկա Պողոս Մուսկուկյանը – Աշուղ Դնելլին (ծնվ. 1887 թ. Հաջի-Հաբիբլի), որպես այդ իրադարձությունների ժամանակագիր, իրենց հարազատ բարբառով ներկայացրել է ոչ միայն 1915 թ. հայ ժողովրդի կրած անլուր տառապանքները, այլև՝ Կիլիկիո հայությանը բաժին հասած ողբերգությունը «Կիլիկը բալեն» («Կիլիկիո աղետը») պատմական վիպերգով:

*Էնվեր և Թալեաթ թուրք փաշաները
Պատճառ դարձան գաղթականության,
Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Լեզուները չորանար՝ ինչու՞ ասացին:
Հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվին
Եղավ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
Ի՞նչ մեղք ունեին մատղաշ մանուկները,
Թող կոտորվեին սուր բռնող ձեռքերը,
Ինչպե՞ս մոռանանք հայ մանուկներին,*

⁶ Վ. Սվազլյան. Մուսա Լեռ, Վկ. 165, էջ 130: Քայլերգը հաղորդել է մուսալեռցի Կարապետ Ախոյանը (ծնվ. 1895 թ., Քաբուսիե), որը գրանցել է մ 1976 թ. Հայաստանի Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր) շրջանի 10-րդ սովխոզում: Քայլերգի հեղինակն է խրդրբեկցի աշուղ Գևորգը:

⁷ Վ. Սվազլյան. Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011, Վկ. 285, էջ 484:

Ջուրը նետվեցին քույրերով միասին,
Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին:
Ինչպե՞ս մոռանանք Կիլիկիո աղետը.
Հրամանը հասավ մեր յոթ գյուղերը.
«Գաղթական պիտ լինեն բոլոր գյուղացիները»:
Ո՞րն էր մեր մեղքը՝ մեր Մուսա Լեռան,
Ինչպե՞ս մոռանանք վիճակը հայության...⁸

Առաջին աշխարհամարտի սկզբում մուսալեռցիները ենթարկվել են թուրքական զորահավաքին ու պատերազմական տուրքերին, սակայն նրանք չեն ենթարկվել բռնագաղթի և տեղահանության հրամանին, այլ զենքով պաշտպանել են իրենց կյանքն ու պատիվը:

Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասնակիցներ Սերոբ Գյոզալյանը (ծնվ. 1882 թ.), Մովսես Փանոսյանը (ծնվ. 1885 թ.), Պողոս Մուպկուկյանը – Աշուղ Դնելլին (ծնվ. 1887 թ.), Աննա Դավթյանը (ծնվ. 1888 թ.), Մովսես Բալարանյանը (ծնվ. 1891 թ.), Հովհաննես Իփրեջյանը (ծնվ. 1896 թ.), Իսկուհի Կոչկարյանը (ծնվ. 1902 թ.), Թովմաս Հաբեշյանը (ծնվ. 1903 թ.), Դավիթ Դավիթյանը (ծնվ. 1905 թ.), Սարգիս Աղամյանը (ծնվ. 1906 թ.) և ուրիշներ հանգամանորեն անդրադարձել են պատմական այդ իրադարձություններին⁹:

Մուսալեռցի Ասատուր Մախուլյանը (ծնվ. 1911 թ., Բիթիաս) պատմել է. «Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, թուրքական կառավարությունը բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքեց, բանակ տարավ: Մնացին կանայք, երեխաներ և ծերեր: Երբ սկսվեց տեղահանությունը, Ջեթունում պաշտոնավարող պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով այնտեղ էր ապրում: Եվ երբ թուրքերը տեղահանեցին հայերին, նրա ընտանիքն էլ այդ խմբի հետ տեղահանում են: Տիգրան Անդրեասյանը ներկայանում է այդ խմբի թուրք ղեկավարին, և քանի որ այդ ժամանակ հոգևոր (բողոքական) առաջնորդներին թույլատրում էին, նրան արտոնում են դուրս գալ արքայականների թափոռից: Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով փրկվում է: Նա գալիս է իր ծննդավայրը՝ Մուսա Լեռ, բացատրում է, թե ինչ է կատարվում այլ տեղավայրերի հայության հետ և, որ ավելի լավ է լեռ բարձրանալ, քան՝ մեռնել»¹⁰:

1915 թ. հուլիսի 26-ին ստացվում է հարևան Քեսաբի հայության տեղահանության

⁸ Վ. Սվազլյան. Մուսա Լեռ, Վկ. 161, էջ 128:

⁹ Մուսալեռցի ականատեսների հուշ-վկայություններն ամփոփած են մեր □Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը□ (Վկ. 1397–1403, էջ 268–292) և □Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ□ (Վկ. 281–297, էջ 478–510) գրքերում:

¹⁰ Վ. Սվազլյան. Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 297, էջ 507:

հրամանը: Մուսալեռցիները, զգալով, որ հերթն իրենց է հասնելու, հուլիսի 29-ին Յոդուն-Օլուք գյուղում կազմակերպում են վեց գյուղերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Ժողովի ընթացքում հոգևորական և ունևոր որոշ մուսալեռցիներ, հավատալով կառավարության կեղծ խոստումներին, նախընտրում են գաղթել: Այդ մասին է վկայել լիբանանաբնակ մուսալեռցի Թովմաս Հաբեշյանը (ծնվ. 1903 թ., Յոդուն-Օլուք). «Նոխուռյան պատվելին դեմ էր լեռ բարձրանալուն: Նա համոզեց ժողովրդին, որ գաղթեն: Իսկ Քաբուսիե գյուղը գրեթե ամբողջը գաղթեց: Միայն տասնյոթ ընտանիք լեռը բարձրացավ»¹¹: Տեղահանության կողմնակիցն էին ոչ միայն Բիթիասի Պատվելի Նոխուսյանը, այլև Քաբուսիեի մեծահարուստ Սամսոն աղան, քահանաներ Տեր Մարկոսն ու Տեր Մաթևոսը, որոնք գաղթի ճամփաներին շատ-շատերի հետ նահատակվում են:

Մուսալեռցի ժողովականների մեծամասնությունը, սակայն, ճիշտ է կողմնորոշվում և չի ենթարկվում տեղահանության կորստաբեր հրամանին, մանավանդ, երբ խորհրդակցության ժամանակ հնչում է նրանց շրջանում հեղինակություն վայելող Եսայի Յաղուբյանի հաստատակամ որոշումը: Այդ մասին է տեղեկացնում հերոսամարտի մասնակից Աշուղ Դնելու վիպերգի վերջաբանը.

... Եսայի Յաղուբյանի խոսքերը հնչեցին.
 – Թող լեռ բարձրանան, – ասաց գյուղացիներին, –
 Թշնամու առաջ մենք վիզ չե՛նք ծոխ.
 Զարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք¹²:

Հայրենի հողը սրբություն է, և մուսալեռցիները պատրաստ էին «զարկել, զարկվել», բայց իրենց նախնիների «հողում մեռնել»:

Հուլիսի 30-ին Անտիոքի գայմազամ Մարուֆը հրամայում է հայերին թողնել իրենց ունեցվածքն ու տները և գաղթել: Այնինչ մուսալեռցիներն արդեն գործնական քայլերի էին դիմել: Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակել էր բոլորին: Այր ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց տունն ու այգին, իրենց անասուններով և պարեն-սննդամթերքով բարձրանում են Մուսա Լեռան անմատչելի գագաթը՝ կովով դիմադրելու թշնամու բազմահազար զորքերին, կրծքով պաշտպանելու իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը:

Բոլորն անխտիր, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմակերպված ձևով սկսում են անտառի ծառերից հյուղակներ կառուցել, խրամատներ փորել, ամուր պատերով պատնեշներ բարձրացնել՝ ներսից կրակելու համար փոքրիկ անցքեր թողնելով: Որոշ տեղերում թշնամուն տեսնելու համար կտրատում են խիտ անտառները: Փոքրիկ

¹¹ Նույն տեղում, Վկ. 291, էջ 502:

¹² Վ. Սվազյան. Մուսա Լեռ, Վկ. 161, էջ 128:

տղաները կապավոր են դառնում: Կանայք կազմակերպում են սնունդը, աղջիկներն ու հարսերը հեռվից ջուր են կրում կովոդների համար: Ստեղծվում է Զինվորական հատուկ մարմին՝ Եսայի Յաղուբյանի գլխավորությամբ, ինչպես նաև վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի, Պետրոս Դավաթյանի, Խաչեր Դումանյանի, Պետրոս Դուդակյանի և այլոց մասնակցությամբ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում պաշտպանական դիրքերին: Կովոդները շուրջ 600 հոգի էին, որոնք ունեին ընդամենը 132 որսորդական հրացան և սահմանափակ քանակության փամփուշտներ: Լեռան պաշտպանությունը բաժանված էր չորս շրջանների՝ Գրգըլջայ, Գուզդազ, Դավլաջրք և Ղափլան-Դուզախ, որտեղ դիրքավորվել էին ինքնապաշտպանական ջոկատները: Մուսա Լեռը դարձել էր ռազմաճակատի բերդ:

Այդ ընթացքում «Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք» ժողովրդական մարտաշունչ երգը ևս քաջալերել ու ոգևորել է մուսալեռցիներին.

Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզի կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ,
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է:

Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհվի թշնամու առաջ,
Առյուծի նման կկռվենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տաճկաց:

Կվայելե՞ արդյոք մուսալեռցիին
Ոչխարի նման հոշոտվի գայլից,
Քանի սուր ու զենք ունենք մեր ձեռքին,
Ջարդ ու խուրդ կանենք մոռութը գայլի...¹³

Մուսալեռցիները դեռ չէին ավարտել լեռան վրա իրենց նախապատրաստական աշխատանքները, երբ թշնամին հարձակման է անցնում: Օգոստոսի 7-ին, Սվեդիայի մյուդիր (վերակացու) Խալիդի գլխավորությամբ 200 ասկյար սկսում է հարձակումը:

¹³ Վ. Մվազլյան. Կիլիկիա..., Վկ. 402, էջ 157-158:

Թուրքերը հանդիպում են համառ դիմադրության և վեց ժամ ապարդյուն կռվելուց հետո, կորուստներ տալով, նահանջում: Ըստ Թովմաս Հաբեշյանի՝ «Կռիվը սկսավ: Առաջին պատասխան գնդակը արձակեց Մարգիս Գաբադյանը: Կռիվը շարունակվեց: Թշնամին գորավոր դիմադրություն մը տեսավ և ետ նահանջեց»¹⁴:

Օգոստոսի 10-ին թշնամին համալրված ուժերով՝ 5.000-անոց զորքով, կրկին դիմում է հարձակման, այս անգամ՝ արդեն թնդանոթներով: Կռիվը տևում է տասներկու ժամ՝ հորդառատ անձրևի տակ, սակայն մուսալեոցիները կռվում էին քաջաբար:

Օգոստոսի 19-ին թշնամին արդեն 9.000-անոց զորքով գրոհում է՝ Ֆախրի փաշայի գլխավորությամբ: Այդ կռիվը տևում է երկու օր: Թշնամին փորձում է ձեռքից պաշտպանական գիծը, բայց քաջարի մուսալեոցիները համառորեն դիմադրում են: Թուրքերը կրկին նահանջում են՝ տալով 1.000 զոհ: Մուսալեոցիները, իջնելով լեռան բարձունքից, բավականաչափ ռազմամթերք են ձեռք բերում:

Թուրքերը նոր հարձակման չեն անցնում, այլ մտածում են պաշարել լեռը, որպեսզի հայերը սովամահ լինեն: Թշնամին Մուսա Լեռան ստորոտում կենտրոնացնում է 15.000 զինվոր, որոնք երեք կողմից շրջապատում են լեռը՝ հույս ունենալով, որ հայերի պարենն ու զինամթերքը կվերջանա և նրանք կհանձնվեն. մուսալեոցիների կամքը, սակայն, անկոտրում էր:

Հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատժելու համար: Մուսալեոցիների պարենն ու զինամթերքը գնալով սպառվում են: Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որսորդական հրացանները: Օգնություն ստանալու հույսով՝ ճարահատյալ նրանք լեռան ծովահայաց կողմից սպիտակ սավաններն իրար են միացնում, մեկի վրա գրում են՝ «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են, փրկեցե՛ք», իսկ մյուսի վրա՝ Կարմիր խաչի նշան են դնում և պարզում լեռան լանջին: Գիշերով դրանց շուրջ խարույկներ էին վառում, որ նավերը հեռվից նկատեն: Սակայն երկար ժամանակ հորիզոնում ոչ մի ռազմանավ չէր երևում: Թուրքերը մի քանի անգամ դիմում են հայերին՝ անձնատուր լինել, բայց մուսալեոցիները հրաժարվում են՝ պահպանելով իրենց դիրքերը:

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» ռազմանավը նկատում է պարզված սավանները և դանդաղեցնում ընթացքը: 75-ամյա Մովսես Կրրըկյանը, թիթեղյա փոքրիկ տուփը վզին, մեջը խնդրագրով, ծովն է նետվում: Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով ծնկի գալիս և նավապետ Լուի Դարտիժ դը Ֆուրնեին է հանձնում անզլերեն աղերսագիրք, որտեղ գրված էր. «Մենք հոս ապաստանած ենք թրքական բարբարոսություններեն, խժոժություններեն, կոտորածեն և մահեն: ... Դիմում կրնենք հանուն քաղաքակրթության, ընդդեմ քաղաքակրթության այս ոսոխին, և կիսնդրենք, որ ազատեք մեր կյանքն ու պատիվը: ... Մի

¹⁴ Վ. Սվազյան. Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 291, էջ 502:

թողութիւնը, որ ոչնչանանք, ազատեցէք մեր կյանքը, ազատեցէք մեր պատիւը, քանի դեռ շատ ուշ չէ»¹⁵: Ֆրանսիական նավի վրա էր նաև հայ ծովային սպա Տիրան Թեքէյանը, որը թարգմանիչի դեր է կատարում:

Ռազմանավը ուժակոծում է թուրքական դիրքերը և հեռանալով խոստանում է իր երկրի կառավարության որոշման համաձայն կամ զենք բերել, կամ ութ օրից վերադառնալ ու հայերին փրկել:

Սեպտեմբերի 9-ին թուրքական բանակի հրամանատար Ռիֆաթը մուսալեռցիներին պահանջում է երկու ժամվա ընթացքում անձնատուր լինել, հակառակ դեպքում սպառնում է հարձակվել և բոլորին կոտորել: Մուսալեռցիները դեռ չէին հասցրել պատասխանել, երբ թուրքական հրետանին որոտում է, և սկսվում է մի նոր ահալոր ճակատամարտ: Հերոսամարտի նախորդ ճակատամատերում կոփված մուսալեռցիները ջախջախիչ հակահարված են հասցնում թուրքական զորքերին, որոնք խուճապահար փախչում են: Այսպիսով, քաջարի մուսալեռցիները 40 օրում չորս լուրջ ճակատամարտ են մղում թուրքերի դեմ և հաղթում:

Սեպտեմբերի 13-ին ծովում երևում են ֆրանսիական «Կիշեն» և «Ժաննա դ'Արկ» ռազմանավերը:

Երկու օր անց շուրջ 4.200 մուսալեռցիներ մակույկներով փոխադրվում են հեռվում խարխիս գցած ֆրանսիական ռազմանավեր, որոնք ուղղություն են վերցնում դեպի Պորտ-Մաիդ: Եզիպտոսի հայ գաղութը Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ և հոգատարությամբ արդեն տեղի վրանաքաղաքում կազմակերպել էին մուսալեռցիների հարմարակեցությունը: Այդ փրկարար գործողություններին ևս մեծապես օգնել է հայ սպա Տիրան Թեքէյանը:

...Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից, փարիզաբնակ Դավիթ Դավիթյանը (ծնվ. 1905 թ., Քաբուսիե) վերհիշել է. «Երբ Մուսա Դադի կռիվը սկսավ, ես տասը տարեկան էի և աչքովս տեսած եմ: Հայրիկս ետ եկած էր գյուղ, և բոլորին հավաքեցին, քսին՝ լեռը պիտի բարձրանանք: Հայրիկս մեզի լեռը բարձրացուց: Երբ թուրքերը հարձակվեցան, մենք արդեն լեռան ժայռերուն մեջը պաշտպանված էինք, քիչ մը անդին Ռոնտես գետը կհոսեր: Երբ թուրքերուն հալածանքը սկսավ, մեր մուսաղաղցիները իրարմե հեռու-հեռու դիրքեր բռնեցին, իբր շատ են կոփողները: Թուրքերը սկսան առաջ գալ: ...Պապաս պզտիկ զենք մը ուներ: Ուրիշները հին սիստեմի որսի հրացաններ ունեին, բայց անոնց լցնելը դժվար էր, քարի մը վրա պետք է հարմարցնեին, մեջը բարութ լցնեին, չախմախլու կրսեին: Մերոնք կոփում էին ադ որտորդական հրացաններով: Ես իմ աչքերով տեսել եմ, թե ինչպես թուրքերը ընկնում էին գետին ու մեռնում: Մեր մուսաղաղցիները քաջ էին, կոփում էին ամբողջ ուժով: ...Մեծ ճակատամարտեր եղան: Պապաս, մյուս մուսաղաղցիները կոփեցին: Կոփողները քարերուն տակը

¹⁵ Տ. Ա ն դ ր ե ա ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 44:

կպահվտեին, քարթուշ (գնդակ) ալ չկար: Ես քանի անգամ զենք եմ հասցուցած ճակատի առաջին գիծը: Փոքր էի, բայց անվախ էի: Աչքիս առջև տեսած եմ աղ բոլորը: Ուրիշ անգամներ ալ ջուր տարած եմ կովողներուն: Ես ալ անոնց կօգնեի, լուր կտանեի և անմիջապես լուր կբերեի: Քառասուն օրեն ավելի տևեց աղ մեր կռիվը»¹⁶:

Ականատես վերապրող Իսկուհի Կոչկարյանը (ծնվ. 1902 թ., Մուսա Լեռ) նույնպես վկայել է. «Հազարներով թուրք եկավ մեզ վրա: Մենք չհանձնվանք: Վերջը ճերմակ եորդանի (վերմակ) երեսները բայրուղ (դրոշակ) բացեցինք, քովն ալ կրակ վառեցինք»¹⁷:

Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասին ավելի մանրամասն ու հանգամանալից գաղափար է տալիս մասնակից, 105-ամյա Մովսես Փանոսյանի (ծնվ. 1885 թ., Հաջի-Հաբիբլի) հուշ-վկայությունը. «Մուսա Լեռան կովի ամենեն վերջի պաշտպանը ես եմ մնացած՝ ահա ողջ...: 1915 թ. հուլիսի 13-ին թուրք հոքումաթը (կառավարություն), հրաման հանեց, որ յոթ օրվա մեջ ամբողջ հայերը պետք է գաղթեն: Մեր յոթ գյուղերուն մեծերը Յոդուն-Օլուքի մեջ ժողով ըրին, ըսին... «Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չեմ գնա ստրուկի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չեմ դառնա): Աղպես ալ որոշեցինք՝ լեռը էլլալ: Ով ինչ ուներ՝ եաթախ (ներքնակ), եորդան (վերմակ), թենջիրե (կաթսա), թավա (տապակ), անասուն, հավ, ամեն ինչ լեռը հանեցինք...»¹⁸: Որպես մասնակից Մ. Փանոսյանը նախ անդրադարձել է Մուսա Լեռան հերոսամարտի պատմական հիմքերին. «Հիմա աշխարհը չու՞ց խառնվում ի, աղ վախտն ալ աղպես էր: Մինչև Մուսա Լեռան կռիվը մեր Խըղըր-Բեկի հնչակյանները պարոն Աղասի Թուրսարգայանի հետ գնացել էին Զեյթուն՝ կովելու թուրքերուն դեմը: Անոր համար, երբ մեր Մուսա Լեռան կռիվը սկսանք, պարոն Աղասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են»: Արդեն մինչև լեռան կռիվը իմ հերը գիշերները կերթար մարզանքի, մերս պապիս կըսեր. – Ձեր տղան գիշերով կերթա մարզանքի, առտուն կուգա, չութ-արորը կառնե, կերթա դաշտ, տանը հեջ չի մնար: Պապս կըսեր հարսին. – Աղանկ պետք է պատրա ստ ըլլանք միշտ»¹⁹: Ապա մասնակիցը պատմել է հերոսամարտի մանրամասները. «Էնպես որ, կազմակերպված իլունք լիոր: Միզ ըրզը օնբաշիները (տասնապետներ) բաժանեցին, մեյր՝ Սաբինցյանն էր, միզալը՝ Մինասինց բաբոյը (մեծ հայր) էր, ան շերամի վարպետ էր: ...Հոն էր Թշենց Պողոսը, ան թուրքական բանակի զինվոր էր եղել, անգլիացիները խփել, վիրավորել էին: Ան աղեկ բորոզան (շեփոր), գիտեր փչել, աղեկ լուր կուտար, համ էլ կհասկնար թուրքի բորոզանի ձայներուն միտքը՝ լավ բան կըսեն, չէ նե՝ գեշ: Աղ բորոզանջի Պողոսը ըսավ մեզի. «Առաջ գացեք, ամմա թուրքական

¹⁶ Վ. Մվ ա զ լ յ ա ն. Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 292, էջ 503:

¹⁷ Նույն տեղում, Վկ. 288, էջ 488:

¹⁸ Վ. Մվ ա զ լ յ ա ն. Գիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 268:

¹⁹ Նույն տեղում:

խուրշունը (գնդակ), եթե ձեզ խփե՝ կմեռնեք, ան պզտիկ կմտնա, ամմա մե՛ծ կվիրավորե, զգու՛յշ էղեք»²⁰: Այնուհետև Մ. Փանոսյանն անդրադարձել է իրենց ունեցած հին և սակավ զենքերին, որոնցով, այնուամենայնիվ, փախուստի են մատնել թշնամուն. «Իմ ունեցածը մեկ հատ որսորդական հրացան էր, կապուլը (պատրոն) պիտի բերնից լցնեի, պիտի շշուվ ծեծեի, որ կրակեր, ձեռքիս շնորհքով զենք չկար, որ անոնց հեր՛ն անիծեի: Հոն Մարջիմազը վիրավորվեց: Իս տիսա, վախցա, տեղս փոխեցի: Բլաղենց Ազուրի փեսան մնաց էնտեղ, խուրշուն (գնդակ) մը էկավ, խփեց, աչքիս առջևը մեռավ: Դավիթ ախպարս ալ երեսուն տարեկան էր, հոն մեռավ: Թաղեցինք զինվորական դրոշակին տակը: Մեր Հաջի-Հաբիբլի տղերքը հեսաբսրզ (անհաշիվ) էին, մեկ ալ օլըղաքը (յողունօլըղցիներ) շատ էին: Մերոնք խփեցին թուրքի կումանդորին (հրամանատար), մեկ ալ անոնց բորոզան չալոդին (շեփորահար): Թուրքի ասկյարները ադ տեսնելով՝ փախան: Կռիվեն վերջը մենք իջանք լեռեն, գացինք տեսանք անոնց լեշերը փոված: Թուրքի ասկյարները իրենց անասունները, ուտելիքը թողել, փախել էին»²¹:

Մ. Փանոսյանը վերհիշել է, թե ինչպես մուսալեռցի տղամարդկանց հետ հավասար իրենց նվիրվածությամբ ու հերոսությամբ աչքի են ընկել նաև բազմաթիվ կանայք և նույնիսկ երեխաները, որոնց «թելեֆոնի տղաներ» էին անվանում. «Թուրքերը չորս անգամ հարձակվեցան մեզ վրա, ամմա ամեն անգամ ադվոր պատասխան տվինք անոնց: Մեր Մուսա Լեռան տղաները լավ կկռվեին, կնիկ, աղջիկ կօգնեին, կուժերով ցուր կբերեին խմելու: Քանի կնիկ պատրոնդաշը կապած մեզ հետ կկռվեին, մեկին ազգանունը Նաշայան էր, ան շատ քաջ էր...: Պզտիկ չոջուխներն (երեխա) ալ կապավոր էին դարձած, խաբար կտանեին աս ճակատեն՝ ան ճակատը...: Ամենքն ալ գործի վրա էին: Օր մըն ալ մեկ թուրք մը էկել էր լեռին վրա, որ մեզի թալանի, մեր կնիկները բռնել, քարերով սպանել էին դրան, աֆերի՛մ (կեցցե՛) կնիկներ»²²:

Ի դեպ, Աշուղ Դեյլլին ևս անդրադարձել է հերոսամարտի ընթացքում իրենց սխրանքներով աչքի ընկած կանանց և ձոն է նվիրել մուսալեռցի հերոսուհի Վարդուհի Նաշայանին.

Պարանը մեջքին կապել էր,
Հրացանը ուսից կախել էր,
Կացինը ձեռքը բռնել էր,
Մեծ-մեծ քարեր շրջում էր:

Թշնամու ճամփան փակում էր,
Մրտի խորքից ասում էր.

²⁰ Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 268–269:

²¹ Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 269:

²² Նույն տեղում:

«Գնդակս զուր թող չանցնի,
Թշնամու կուրծքը թող ծակի»:

...Ջահել, ահել կովեցին,
Մրտով, հավատով խփեցին,
Շատ ասկյարներ գլորեցին,
Ազատությունը պահեցին²³:

Վերադառնանք Մ. Փանոսյանի վկայություններին, որոնցում նա խոսում է հերոսամարտի ընթացքում իրենց ապրումների, մտորումների և հաղթանակի նկատմամբ ունեցած անխախտ հավատի մասին. «Մեր լեռին վրա միշտ ճերմակ մշուշի պես ամպ մը կըլլար, գիտես քի Աստված հատուկ դրկած էր, որ դուռմանը մեզի չէր տեսնար, ամա մենք իրեն վերեն կտեսնայինք: Թուրքերը կուզային՝ էկողը կսատկեր, էկողը կսատկեր.– Եալլա՛, եա Մուհամեդ, եալլա՛, եա Մուհամեդ,– կըսեինք ու էկողին կսատկացնեինք: Թուրքերը երկու ժամ չկրցան դիմանալ, փախան... Լեռին վրա անձրև կուզար, անձրևի կաթիլները կծակեին մարդու ջանք: Մենք մտանք ժայռի մը տակ, թաքնվանք: Մեզի հետ էր Շեյխ-Փանոսի տղան: Ան գիրք մը ուներ, միշտ իր հետ ման կածեր, ըսինք.– Բաց գիրքդ, տեսնանք ի՞նչ կըսես, մեր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլա: Շեյխ-Փանոսի տղան գիրքը բացավ, սկսավ գուշակել, ըսավ.– Երկինքեն մերդիվեն (սանդուղք) մը պիտի իջնա, պիտի փրկվինք: Ան ըսավ, ամա մենք չհավատացինք, քանի որ քառասուն օրեն ավելի կովում էինք՝ օր ու գիշեր, ալ ուժ չէր մնացել, ուտելիքն ու վառողն ալ պակասած էր...»²⁴:

Ականատես վերապրողը վերհիշել է նաև հետագա իրադարձությունների կարևոր մանրամասները. «Մեր թիկունքի կողմը Միջերկրական ծովն էր, հոն գիշերները խարույկ կվառեինք, որ դեմեն անցնող նավ ըլլա նե, տեսնա մեզի՝ մոտենա: Օրվա մեջ ալ արդեն պատվելի Անդրեասյանը մեծ չարշաֆի (սավան) մը վրա կարմիր խաչը նկարած, կախել տված էր լեռին դռը (լանջ)...: Օրեր ետքը, վերջապես ծովին խորքը նավ մը երևաց: Կրքրկյաններուն տղան աղվոր կըողար, նետվեց ծովը, սկսավ լողալ: Անոր վիզեն երկաթե տուփ մը կար կախված, մեջը օտար լեզվով գրված նամակ մը կար: Նավուն մեջեն դուրբիններով (հեռադիտակ) կնային, կտեսնան, որ մեկը կըողա դեպի նավը, կօգնեն, նավ կբարձրացնեն: Կրքրկենց Մովսեսը հեմեն ծունկի կուզա, խաչ կհանե, ըսելու համար, քի՛ քրիստոնյա ենք, քանի որ ինքը ֆրանսերեն չէր գիտեր, որ խոսա: Գրված նամակը կհանե կուտա կապիտանին, անոնք կկարդան, կհասկնան, քի մոտ հինգ հազար հայ քրիստոնյա մուսալեռցիներ լեռին վրա Աստծո փրկությանը

²³ Վ. Սվազյանն. Մուսա Լեռ, Վկ. 163, էջ 129:

²⁴ Վ. Սվազյանն. Կիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 269:

կապասեն²⁵: ... Կապիտանը կհարցնե՝ դուք ու ՞ր էք, թշնամին ու ՞ր է, ինչքա՞ն ուժ ունիք: Ուր՞ օր դիմացեք, էրթամ իմ կառավարությանը հարցնեմ, իրավունք առնեմ, կամ՝ ձեզի զենք կբերենք, կամ՝ կուզանք ձեզի կազատենք: Զենք չբերեցին, բայց գրահանավերով եկան մեզի ազատելու: Փանոսի տղային ըսածին պես՝ նավուն մեջեն մերդիվեն իջեցուցին, մենք վեր բարձրացանք: Արդեն ամեն ժամանակ իմ մտքիս մեջն էր անոր ըսած խոսքերը, ես հույսս չէի կտրում, և ազատվանք...»²⁶:

Այնուհետև Մ. Փանոսյանը պատմում է. «Ֆրանսացիները մեզ արդեն գտել էին, երբ վերջին անգամ թուրքերը նորեն հարձակվեցին: Այս անգամ Ֆախրի փաշան տասնհինգ հազար թուրք զորքով եկել էր մեզ վրա, բայց մենք արդեն ծովեզերք իջել էինք. իր գալը ոչ մի օգուտ չտվավ թուրքերուն: Լավշիա քաղաքի մոտ անգլիացիները դպրոց ունեին, մեր վիրավորներուն հոն էինք տեղափոխած: Ֆրանսական նավերը եկան մեզ առնելու: Պետրոս Դվլաբյանն ու Խաչեր Դումանյանը գնացին, խոսեցին ֆրանսիացիներուն հետը: Մերոնք ուզեցել էին, որ ֆրանսական նավերը Անտիոք քաղաքը ումբալոճեն, բայց նավապետը չէր համաձայնել, ըսել էր. «Մեկ զինվորի մը համար հազար գնդակ կձախսեմ, բայց քաղաքի մը վրա մեկ գնդակ չեմ նետեր»: Ադ ժամանակ հրաման եկավ մեր ղեկավարեն՝ Եսայի Յաղուբյանեն, քի՛ առազացնենք, քանի որ թուրքերը երեք կողմեն շրջապատում էին մեզի: Դավաջրքեն դուրս գալու ժամանակ ամեն ինչ՝ եաթախ, եորդան, թենջիրե, թավա, ամեն ինչ թողինք լեռը: Ամեն մարդ ինչ խորոզ (աքաղաղ), կով, ուլ ուներ, խփեց, սպանեց, որ դուշմանի ձեռքը չընկնի: Ես այծերի սյուրի (հոտ) ունեի, չղյժեցի սպանել, թողեցի ազատ, բայց նավուն մեջեն թնդանոթով խփեցին, որ դուշմանին չմնա... Մենք արդեն նավի մեջն էինք: Նավի ծխնելույզեն ծուխ էր ելնում: Դվլադենց Պետրոսը սինյալ (ազդանշան) կուտար, քի ինչ պիտի ըլլա, ինչպես պիտի ըլլա...: Թուրքերուն գնդակներն արդեն շոգենավին սյուներուն էին խփում...: Տոպրակներու մեջ ավազ էր լցված ու պարիսպի պես իրար վրա շարված, որ գնդակները մեզ չդիպչեն...: Թուրքերուն գնդակները կուզային, կմտնային ավազի տոպրակներուն մեջ. մեզ չէին հասնում...: Շոգենավը հեռացավ ծովափեն, որ թուրքի գնդակներեն պաշտպանվի, գնաց ծովի խորքը, խարիսխ գցեց: Ֆրանսացի հրամանատարը մեզ հարցրեց՝ ադ գնդակները ո՞ր տեղեն են գալիս: Մենք ցույց տվինք դուշմանի կրակի տեղերը: Նավի վրա թնդանոթ կար, թնդանոթը սկսավ խփել Լավշիայի դշլաղը (գորանոց) բուրբան գնաց հոն պայթեցավ... Այլ ձայն չեղավ թուրքի կողմեն: Ադ ժամանակ, եթե ֆրանսացին մեզ հրաման տար ու զենք, մենք կհարձակվեինք, անոնց հունդը կջնջեինք...»²⁷:

Ականատես Բսկուհի Կոչկարյանը (ծնվ. 1902 թ.) նույնպես վկայել է. «Ուր՞ օր վերջը ֆրանսական նավեր եկան, դեմերնիս կայնան: Ֆրանսացիները պզտիկ նավակներով

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 270:

էկան-էկան, մեզի տարին մեծ նավերուն մեջ: Ամեն բան թողինք լեռը: Միայն ջաներնիս ազատեցինք: Իմ հերը՝ Հայրապետ Պոլիսյանը, ճամփաները կպահեր, իջանք ծովին քենարը... Եսայի Յաղուբյանը, որ մերին կնքահայրն էր, ամենեն վերջը նավ մտավ»²⁸:

Պատմական այդ իրողություններն ահա այսպես է ներկայացրել Աշուղ Դնելլին իր «Մուսա Լեռան հերոսամարտը» պատմական վիպերգում.

Յոթը օր պայմանով հրաման գրվեց,
 Ժողովի որոշումը հասավ գյուղեր,
 Մուսալեռցիք պարտիզան դարձան,
 Թշնամի կառավարության դեմ ելան:
 Ճակատ պահեցինք մայրով, քույրերով,
 Քառասուն օր կովեցինք սրտով, հավատով,
 Հարձակվեցին զինվորներ հազարավոր,
 Լցվեցին ձորեր ժողովրդի արկերով:
 Մուսա Լեռը դարձավ յոթ գյուղերի բերդ,
 Թշնամի կառավարության մեծ ցավ պատճառեց,
 Թնդանոթով, մաուզերով վրա տվեցին,
 Հարյուրով դիակներ թողին, գնացին:
 Ֆրանսիական նավերը պատահմամբ եկան,
 Դնլակյան, Դումանյան, Աբաջյան գնացին,
 Պողոս-Նուբար փաշային հեռագիր տվեցին,
 Հինգ հազար ժողովրդին նոր կյանք բերեցին»²⁹:

Ազատության համար մարտնչող մուսալեռցիներն իրենց սխրանքը գեղարվեստորեն արտահայտել են ժողովրդական պատմական հետևյալ վիպերգում, որը, ի հեճուկս թշնամու, թուրքերենով է: Բերենք հայերեն թարգմանությունը.

Քաշեցի սուրս, զարկեցի քարին,
 Քարը ճեղքվեց գլխից գլուխ,
 Մուսալեռցին հազար ապրի,
 Զարթնի՛ր, մուսալեռցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Օսմանական զինվորները,

²⁸ Վ. Սվազյան. Հայոց ցեղասպանություն..., Վկ. 288, էջ 488:

²⁹ Վ. Սվազյան. Մուսա Լեռ, Վկ. 162, էջ 128–129:

Մուսա Լեռան կտրիճները,
 Հազար-հազար մարթինները,
 Ջարթնի՛ր, մուսալեռցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:

Օսմանական արկերը,
 Մուսա Լեռան դիրքերը,
 Հազար-հազար գնդակները,
 Ջարթնի՛ր, մուսալեռցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր:
 Ֆրանսիական մեծ նավերը,
 Մուսալեռոց աղոթքները,
 Հարս ու աղջիկ, մանուկները,
 Ջարթնի՛ր, մուսալեռցի՛, զարթնի՛ր,
 Ողջ աշխարհում հռչակվեցիր³⁰:

Բացի թուրքերենից, խորիստ դյուցազներգություն է հյուսվել նաև հայերեն հաջիհաբիբլիցի աշուղ Կարո Բլաղյանի կողմից.

Մեր մուսալեռցիք լրիվ հերոս են,
 Իրար նայելով կքաջալերվեն,
 Վախն ինչ բան է՝ երբեք չգիտեն,
 Քանի որ ունեն քեզի, Մուսա՛ Լեռ:
 Հա՛յ, մուսալեռցիք, ջա՛ն, մուսալեռցիք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մեր Մուսա Լեռն էր լրիվ ծառաստան,
 Կոչվում էր նաև փոքրիկ Հայաստան,
 Հա՛յ, մուսալեռցիք, ջա՛ն, մուսալեռցիք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
 Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
 Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
 Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
 Հա՛յ, մուսալեռցիք, ջա՛ն, մուսալեռցիք,

³⁰ Նույն տեղում, Վկ. 172, էջ 132:

Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք...³¹

...Հերոսամարտի մասնակից Մ. Փանոսյանը վերհիշել է նաև մուսալեոցիների կյանքը Պորտ-Սաիդում. «Կնիկ, չոջուխ՝ բոլորը մտած են նավը: Նավը շարժվեցավ: Ահագին ժամ էրթալեն ետքը ֆրանսացիները գերմանական նավ մը գերի առին: Մենք փոխվանք ադ գերմանական նավը: Ան մեզ տարավ Պրրտը-Սաիդ՝ Պորտ-Սաիդ... Իջանք Եգիպտոսի հողին վրա: Անապատի դեղին ավազը ոտքերնիս կրակի պես կվառեր: Տեսանք շարքերով բրեզենտե չադրներ (վրան) լարել են մեզի համար, մեջը պատկելու անկողին, ամեն ինչ...: Ան ժամանակ Պողոս Նուբար փաշան Եգիպտոսի մեծերեն էր, ողորմի իրա հոգուն, ան շատ օգնեց մեզ ալ, Դեր Չորի հայ որբերուն ալ: Հոն մեր երեխեքը անապատի ավազի վրա հայերեն տառերը կգրեին, կսորվեին, մինչև բացվավ՝ վրանի մը տակ, Միսվան վարժարանը, քովն ալ՝ հիվանդանոց մը...: Հոն անգլիացի կապտններ (հրամանատար) եկան, մեզի մարզանք ընել կուտային՝ ուան, թու, ռայթ, թու (մեկ, երկու, աջ, երկու կրսեին...): Մենք ալ կքայլեինք: Ադ հրաման տվողը, որ անգլիացի էր, մեզի ըսավ. «Դուք ֆրանսացիի կողմեն եկեք, անցեք մեր կողմը»: Մենք ըսինք. «Ֆրանսացին մեզի ազատեց, մենք ֆրանսացիին կողմը պիտի ըլլանք»: Հոն Մլեհր եկավ, մեզի գտավ: Ետքը մենք կամավոր գրվեցանք ֆրանսական բանակին մեջը, Հայկական լեգեոնի հիմքը դրինք: Ամեն կողմեն՝ Խարբերդեն, Սեբաստիայեն, Արաբկիրեն, Հուսեյնիկեն, Կիլիկիայի ամեն կողմերեն հայ քաջերը եկան, միացան մեզի, գացինք Նաբլուսի ջեփեն (ռազմաճակատ) կովեցինք, շահեցինք...: Անգլիացին մեր հայ մեծերուն ըսավ. «Դուք մեր թագավորեն ալ հարուստ էք, որ աս տեսակ քաջ կտրիճներ ունիք...»³²:

Անդրադառնալով պատմական իրադարձություններին՝ հարկ է նշել, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին՝ 1916 թ., դաշնակից տերությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներքին պայմանավորվածությամբ (Սալթս-Պիկո), Թուրքիայի պարտության դեպքում 2.600.000 հեկտար մշակովի, բերքատատ հողեր ունեցող Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիայի հսկողությանը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի իշխանությունները Փարիզի հայ Ազգային պատվիրակության հետ նախապես համաձայնվել էին, որ եթե հայ կամավորները կովեն Թուրքիայի դեմ, ապա հաղթանակից հետո հայերին կտրվեն քաղաքական լայն հնարավորություններ, և հայ կամավորները կդառնան նորակազմ ինքնավար Հայկական Կիլիկիայի քաղաքապահ զինվորներ: Ուստի թուրքական բանակից, աքսորի ճամփաներից հազիվ վերապրած, նաև՝ տարբեր վայրերից, նույնիսկ հեռավոր Ամերիկայից ժամանած հայ երիտասարդները (մուսալեոցի, այնթապցի, մարաշցի, քեսաբցի, հաճընցի, հուսեյնիկցի, չնգուշցի, սեբաստացի, խարբերդցի, արաբկիրցի և այլն) զինվորագրվում են ֆրանսիական բանակին՝ ստեղծելով

³¹ Վ. Սվազլյան. Կիլիկիա..., Վկ. 403, էջ 158:

³² Նույն տեղում, Վկ. 1397, էջ 270:

Արևելյան (Հայկական) լեզեռներ: Հայ կամավորներն իրենց միլիոնավոր անմեղ նահատակ հարազատների վրեժով լցված, արհամարհելով մահը, պարտության են մատնում թուրք-գերմանական զորքերին՝ նվաճելով Արարայի փայլուն հաղթանակը Նաբլուսի՝ Պաղեստինի մոտ: Պատմական այդ մեծ իրադարձությունը ևս իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել ժողովրդական երգի մեջ.

Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին,
 Հայ կամավորները Նաբլուսը գրավեցին.
 Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
 Անգլիացիք, ֆրանսիացիք ապշեցին³³:

Եվ, իրոք, հայ քաջարի լեզեռնականներն արժանանում են ֆրանսիական և բրիտանական հրամանատարության դրվատանքին: Գեներալ Ալենբին, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Փարիզի Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին հղած հեռագրում գրել է. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կռվեցան փայլուն կերպով, և մեծ բաժին մը ունեցան հաղթանակի մեջ»³⁴:

...Պորտ-Սաիդում անցկացրած չորս տարիների ընթացքում, սակայն, Մուսա լեռ վերադառնալը մնում էր երազ, որը երգի է վերածվել.

...Աստուց խնդրեցի՝
 Թամբաձ ձի հեծնել,
 Գնալ Մուսա Լեռ,
 Թզենուց թուզ քաղել,
 Ընկուզենուց ընկույզ քաղել³⁵:

Մովսես Փանոսյանը անդրադարձել է նաև հերոսական մուսալեռցիների աստանդական կյանքին. «1919 թվին բոլորին իրավունք տվին ետ երթալ իրենց տեղերը. մենք ալ գացինք Մուսա Լեռ: Տեսանք՝ մեր տուները այրված, փլցուցած, քանդված...: Սկսանք շինել, շտկել, այգի տնկել, ծառ, ծառաստան աճեցնել: Վերջն ալ Մուսա Լեռան վրա հուշարձան շինեցինք՝ մեզ ազատող նավին ձևով՝ իսպան ալ վրան... Հանգիստ ապրեցանք մինչև 1939 թիվը, երբ ֆրանսացին ու անգլիացին մոռցան հայերուն տված մեծ-մեծ խոստումները, թուրքին նվեր տվին Ալեքսանդրեթի սանջակը՝ Մուսա Լեռն ալ հետը: Է՛, մենք ի՞նչ պիտի ընեինք, թուրքին հետ ապրիլ կրնայի՞նք: Ամեն ինչ

³³ Նույն տեղում, Վկ. 534, էջ 187:

³⁴ Մ. Քելեշյան. Միս-Մատյան, Բեյրութ, 1949, էջ 592:

³⁵ Վ. Սվազլյան. Մուսա Լեռ, Վկ. 173, էջ 133:

հավաքեցինք, ճամփա ելանք դեպի Սուրիայի ծովեզերքը՝ Պասիտի դաշտը: Աղ գիշերը մեկ անձրև մը սկսավ տեղալ մեզ վրա, մեկ անձրև մը, Աստված հեռու տանի, ամեն ինչ թափ-թաց եղավ...: Մեր ժողովուրդը ուր փախչելը չգիտեր, ծառ ալ չիկար, որ տակը մտնայինք: Ամբողջ գիշերը անձրևի տակ սկսանք պարել, որ տաքնանք: Առավոտուն շատերը արդեն հիվանդ էին, հիվանդներն ալ՝ մեռած: Ետքը մեզի տարին Այն-ճար, հոն ալ բաց դաշտ էր, սկսանք նոր տուներ շինել, նոր այգիներ ցանել, ջուր բերինք, քանի մը տարի են դրախտ դարձուցինք Այնճարը: Ալ նարինջ, լիմոն, ինչ միտքեղ կանցնի՝ կբուսներ...»³⁶:

Մուսալեռցիների աստանդական դժվարին կյանքը «Մուսա Լեռը թողնողներին» վիպերգում ահա այսպես է ներկայացրել Աշուղ Դենլիին.

Մեր տունն ու տեղը թողինք հեռացանք,
Ոտք դրեցինք Պասիտի հողի վրա,
Երևում են դեմից գագաթները Մուսա Լեռան,
Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում, մայրե՛ր, քույրե՛ր:

Թուրքի ավտոյով ճանապարհ ընկանք,
Եվրոպային ընծայեցինք հավատք,
Ամայի թողինք մեր տունն ու արտ,
Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում հայրե՛ր, եղբայրնե՛ր:

Լիբանանի հողին մենք պիտի հասնենք,
Այնտեղ նոր օրենք պիտի սովորենք,
Ի՞նչ էր մեր մեղքը, յոթ գյուղի գյուղացիներ՝
Ասե՛ք, տեսնեմ, ո՞վ չի լացում, ասե՛ք, պապիկներ՝:

Հայաստանի ճամփաները երբ բաց կտեսնենք,
Բոլորս միասին այնտեղ կդիմենք,
Մուսա Լեռան անունը մեզ հետ կտանենք,
Մենք մեր Հայաստանը միշտ գոհ կթողենք³⁷:

Եվ նախորդ երգի հենքի վրա հյուսվել է նոր ժամանակների ժողովրդական երգը.

Աստծուց խնդրեցի՝
«Պոբեդա» նավը նստել,
Հայաստան մեկնել,

³⁶ Վ. Սվազյան. Գիլիկիա..., Վկ. 1397, էջ 270:

³⁷ Վ. Սվազյան. Մուսա Լեռ, Վկ. 164, էջ 129–130:

*Դպրոց հաճախել,
Խելք ու շնորհք սովորել,
Մեր հայրենիքը շենացնել³⁸:*

1946–1947 թթ. մուսալեռցիները հայրենադարձվելով՝ բնակություն են հաստատում Երևանում և մերձակա նորակառույց թաղամասերում (Նոր Կիլիկիա, Նոր Արեշ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Շահումյան, Հաղթանակ), ինչպես նաև՝ Հայկական ՄՍՀ տարբեր շրջաններում՝ Էջմիածնում (այժմ՝ Վաղարշապատ), Հոկտեմբերյանում (այժմ՝ Արմավիր), Աշտարակում, Արարատում, Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), Ալավերդիում, Կապանում և այլուր:

Հայրենական մեծ պատերազմը նոր էր ավարտվել, և հայրենիքում ընտանիք չկար, որ մի ճրագ չունենար հանգած, մի գոհ չունենար տված ֆաշիզմին հաղթելու համար: Հայրենադարձները գալիս էին սպեղանի դնելու հայրենիքի վերքերին՝ ձեռք ձեռքի տված վերականգնելու ավերվածը: Հակառակ հետպատերազմյան տնտեսական ծանր պայմաններին, յուրաքանչյուր ընտանիքին վարկ տրվեց, հողամաս հատկացվեց բնակարան կառուցելու համար:

Ազատության և հերոսացման ոգին, որ արյան հետ էր ժառանգվել, որ մայրական կաթի հետ էր ներծծվել, պիտի առկայծեր, պիտի բոցավառվեր ու հոգու կրակ դարձած պիտի արարեր: Եվ հայրենաբնակ մուսալեռցիները Էջմիածնի ճամփին հիմնադրեցին Մուսա Լեռ ավանը, որի բարձունքին իրենց խնայողությամբ կաթիլ-կաթիլ հավաքած նյութական միջոցներով, իրենց ստեղծագործ ու շինարար ձեռքերով կառուցեցին ու դեպի երկինք խոյացրին հերոսամարտի ոգին խորհրդանշող արծվանիստ հուշարձան-կոթողը՝ կից թանգարանով, որպեսզի ամեն տարի սեպտեմբերին մուսալեռցիները սրբազան ուխտի գան Հայաստանի ու աշխարհի տարբեր երկրներից ժամանած հյուրերով, հերոսամարտի օրերից մեզ հասած հնամենի դեղ-գուռնայի խրոխտ հնչուններով, ինքնատիպ երգ ու պարով, նաև ավանդական հարիսայով, նշեն համազգային տոնախմբություն դարձած Մուսա Լեռան հերոսամարտի օրը Նոր Մուսա Լեռան վրա՝ Հայրենի հողի վրա...

ГЕРОИЧЕСКОЕ СРАЖЕНИЕ МУСА ДАГА ПО СВИДЕТЕЛЬСТВАМ ОЧЕВИДЦЕВ

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

Резюме

³⁸ Նույն տեղում, Վկ. 173, էջ 133:

В 1915 г., в течение 40 дней, мусадагцы во главе с Есаи Ягубяном, Петросом Дмлакяном и преподобным Тиграном Андреасяном вели ожесточенные бои с турками. Четыре важных сражения выиграла армяне на высотах Муса Дага – в Кзлджа, Кузджгаз, Дамладжык, Каплан-Дузгаг. Участники героической обороны Муса Дага, 105-летний Мовсес Паносян (1885 г. рожд.), Погос Супкукян – Ашуг Девелли (1887 г. рожд.), Мовсес Балабанян (1891 г. рожд.), Ованнес Ипреджян (1896 г. рожд.), Тоник Тоникян (1898 г. рожд.) и другие, которые в 1946–1947 гг. репатриировали в Советскую Армению, подробно рассказывали нам об этих исторических событиях. Героическая борьба мусадагцев потрясла весь мир. Она продемонстрировала, на что способна горстка народа, воспитанная на героических традициях прошлого и обладающая величием духа.

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

VERZHINE SVAZLYAN

Summary

In 1915, during forty days, the Moussa Dagh people under the command of Yessayi Yaghoubian, Petros Demlakian and the Very Reverend Tigran Andreassian fought violent battles against the Turks. During this period, four serious victorious battles took place on the heights of Moussa Dagh – Kezeldja, Kuzdjeghaz, Damladjik and Kaplan-Duzagh. The participant of the heroic battle of Moussa Dagh, the 105-year-old Movses Panossian (born in 1885), Poghos Supkukian – Ashugh (Minstrel – Arm.) Develli (born in 1887), Movses Balabanian (born in 1891), Hovhannes Ipredjian (born in 1896), Tonik Tonikian (born in 1898) and others, who had repatriated to Soviet Armenia in 1946–1947, have communicated to us the details of this historical events. The heroic battle of Moussa Dagh shook the world; it demonstrated the immense capabilities of a handful of people who had heroic traditions and unanimous will power.